

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Факультет політичних наук
Кафедра історії та археології

«Депортація та репатріація населення УРСР (1941-1953 рр.)»

АВТОРЕФЕРАТ

дипломної роботи

на здобуття освітнього ступеню «магістр»

Виконала:

студентка VI курсу групи 634

Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Становська Вікторія Олександрівна

Науковий керівник:

доктор історичних наук, доцент

Морозова Ольга Станіславівна

Миколаїв – 2021

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Невід’ємною частиною вітчизняної історії є депортація оstarбайтерів із території УРСР. Примусова праця українських робітників у Німеччині у період Другої світової війни досягла грандіозного розмаху і увійшла в історію як нечуваний приклад масового використання рабської праці іноземців для становлення економіки монополістичного характеру всередині однієї держави.

Рух оstarбайтерів залишився на сторінках нашої історії з позначкою «незабутнє», адже відзначився вираженням насильницьким характером і навіки зосередив в собі чималу кількість покалічених історій життя. За весь період приблизно 2,5 млн українців було вивезено на каторгу до Третього райху.

Сьогодні, у нелегкий для України час, особливо важливо зосереджувати увагу на героїчній тематиці української могутньої нації, адже жертвність своїми долями заради світлого майбутнього і жага до незалежності – основи українського етносу, виходячи з прадавньої давнини. Вивчення історії цього періоду має велике значення не тільки для патріотичного спрямування, а й для розуміння низки важливих політичних процесів, характеру взаємовідносин між пострадянськими державами та Німеччиною в сучасності, а також стратегії та циклічності військових та політичних подій в Україні. Тому, дослідження запропонованої теми є необхідним та актуальним.

Актуальність теми дослідження визначає також необхідність різностороннього та критичного аналізу й систематизації історіографічних проблем і джерельної бази. Поділ історіографії на групи дозволяє виокремити основні тенденції вивчення теми у колі вітчизняних та іноземних авторів. Це дозволило розглянути проблему всебічно та комплексно.

Метою дипломної роботи є аналіз процесу депортації та репатріації населення УРСР у 1941–1953 рр.

Відповідно до поставленої мети передбачається вирішення таких **завдань:**

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, дослідити ступінь репрезентативності та інформативності її джерельної бази;
- вивчити генезу та еволюцію проблеми примусового вивезення оstarбайтерів з України під час II Світової війни;
- проаналізувати та оцінити масштаби примусових робіт 1941 – 1944 рр.;
- дослідити особливості процесу руху опору німецькому поневоленню та визначити роль українців в даному русі;
- визначити характерні особливості процесу репатріації українських оstarбайтерів.

Об'єктом дослідження є процес депортації та репатріації населення УРСР часів II Світової війни та післявоєнного періоду.

Предметом дослідження є питання вербування українців, діяльність концентраційних таборів для депортованих жителів УРСР, рух опору німецькому поневоленню, процес репатріації українських оstarбайтерів тощо.

Хронологічні рамки охоплюють 1941–1953 рр., що відповідає періоду німецько-радянської війни, на тлі якої розгорнулась насильницька депортація українського населення до Третього Райху та післявоєнного періоду. У вересні 1941 р. було прийнято офіційне рішення нацистських керівників про використання робочої сили із СРСР, а 1 березня 1953 р. припинено діяльність відділу у справах репатріації при воєнкомах обласних Рад депутатів трудящих та офіційний процес повернення депортованих було згорнуто.

Географічні межі дослідження визначено межами УРСР, СРСР, територією Німеччини та Польщі, які були охоплені процесом депортації та репатріації населення УРСР.

Методологічна основа. Методологія дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, комплексності, діалектики.

Міждисциплінарний характер дослідження потребував застосування різних методологічних підходів, якими оперують гуманітарні та соціальні науки: історичного, цивілізаційного, регіонального, комплексного й інтегрального, ціннісно-гуманістичного.

У ході дослідження застосовувалися різноманітні **методи**:

- загальнонаукові (логічний, структурно-системний, стадіально-регіональний, аналіз, синтез, індукція, дедукція, метод зіставлення);
- конкретно-історичні (порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-типологічний);
- спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, синхроністичний, методи історіографії та джерелознавчого дослідження);
- міждисциплінарні (математично-статистичний).

Застосування цих методів є запорукою неупередженого, системного та комплексного дослідження, в якому зроблено спробу позбутися схематизму і суб'єктивізму, а також висвітлено історичні події в їхніх конкретних просторово-часових характеристиках з урахуванням сучасних тенденцій історичного розвитку.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у роботі використані маловідомі джерела й література, зокрема з історії повсякденності часів II Світової війни, спогади, мемуари колишніх оstarбайтерів тощо. Авторка проаналізувала позицію українських і закордонних вчених із порушеної проблеми.

Практичне значення дипломної роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані при написанні наукових робіт із проблем депортацій та репатріацій часів II Світової війни, повсякденного життя українського населення 1941–1953 рр., руху Опору тощо, розробці відповідних навчальних курсів.

Апробація результатів дослідження. Результати дипломного проекту пройшли апробацію на міжнародних та всеукраїнських конференціях: Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини: до 100-річчя підписання угоди Пілсудський–Петлюра» (Миколаїв, 2020); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» (Миколаїв, 2020) тощо.

За темою дипломної роботи опублікована наукова стаття: Морозова О., Становська В. Остарбайтери у німецьких млинах смерті (1941-1945 рр.) // *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2020. № 2 та тези наукових доповідей: Становська В. Перший етап депортації остарбайтерів із території УРСР. *Ольвійський форум – 2020 : стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі : XIV міжнар. наук. конф. 4–7 червня 2020 р., м. Миколаїв : тези доп. : Міжнар. наук. конф. «Українськопольські відносини : до 100-річчя підписання угоди Пілсудський – Петлюра» / Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. С. 50–51;* Становська В. Музей Аушвіц: паралель між минулим і сьогоденням. *Могілянські читання – 2020. Всеукраїнська науково-практична конференція. «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»:* тези. Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2020. С. 42-43.

Структура дипломної роботи відповідає поставленій меті та визначеним завданням і складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів (7 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (89 позицій) і додатків (10 позиції) у вигляді фото. Загальний обсяг дослідження становить 87 сторінок, із них 59 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, основні завдання, географічні та хронологічні межі, розкрито наукову новизну та практичне значення дослідження, апробацію основних одержаних результатів.

У **першому розділі «Стан наукової розробки проблеми»** розкрито історіографію теми, її джерельну базу та методологію. Розділ включає в себе три підрозділи.

У *підрозділі 1.1 «Історіографія дослідження»* визначено, що питання східних робітників не достатньо розкрито в науковій літературі. Історіографія проблеми оstarбайтерів пройшла кілька етапів у своєму розвитку. Можна виділити післявоєнний етап, який перейшов у період «відлиги» за Хрущова, який кардинально відрізнявся від попереднього відношенням до проблематики оstarбайтерів у період Другої світової війни. Автор вважає, що доцільно буде умовно виділити ще третій етап в історіографії східних робітників, адже дані фіксують, що після 1965 р. розпочинається зміна поглядів радянського керівництва на рахунок репатріації та повернення українців на Батьківщину. Тому, дане питання звичайно ж що базується на єдиній методології марксизму-ленінізму, а безпосередньо переоцінка напрацьованого науковцями матеріалу розпочалася в Україні із здобуттям незалежності.

У *підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження»* розглянуто джерельну базу дослідження, яка складається з різноманітних за походженням, видами, ознаками і змістом документів та матеріалів, що дозволяють реконструювати весь хід подій депортації українців на примусові роботи до Третього Райху. Це

дозволили зробити опубліковані документи та матеріали; наративні джерела; матеріали періодичних видань і довідкові видання.

У підрозділі 1.3 «Методологія та методи дослідження» показано, що складність і багатогранність теми передбачає реалізацію використання комплексу загальнонаукових (логічний, структурно-системний, стадіально-регіональний, аналіз, синтез, індукція, дедукція, метод зіставлення), конкретно-історичних (порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-типологічний), спеціально-історичних (проблемно-хронологічний, синхроністичний, методи історіографії та джерелознавчого дослідження) та міждисциплінарних (математично-статистичний) методів. Різноманіття методів дослідження, використаних при написанні роботи, дало можливість автору по-новому поглянути на проблематику досліджуваної теми.

У другому розділі «Східні робітники у Третньому Райху: генеза та еволюція проблеми» розкрито масштабу проблематики остарбайтерів, штучно створену німецьким командуванням часів Другої світової війни.

Розділ включає в себе 2 підрозділи.

У підрозділі 2.1 «Вербування робочої сили: від добровольців до насильницької депортації» розглянуто категорії примусових робітників, расово-етнічний характер ієрархії системи примусових робітників. Тож примусові робітники поділялися на дві окремі ланки: західних WEST (WEST) і східних – OST (OST) робітників. Надалі автором висвітлено поняття «остарбайтер», яке набуло офіційного статусу після оприлюднення наказу райхсфюрера СС Г. Гімmlера 20 лютого 1942 р. Виокремлено, офіційне ототожнення терміну «остарбайтер» із назвою «східний робітник», при цьому, відповідно до даних вітчизняних та зарубіжних дослідників, основним регіоном їх депортації визначено УРСР.

Окрім того, в даному підрозділі автор вивчає вербування робочої сили до Німеччини із території України, яке німецькі установи почали здійснювати ще

восени 1941 р., до прийняття офіційного рішення нацистських керівників про використання робочої сили із СРСР.

Автор висвітлює ряд особливостей вербування, одну із яких потрібно виокремити – дійсно, на початку набір робочої сили проводився добровільно. Про це свідчить чимало нижченаведених документів, періодичних видань та спогадів безпосередньо цивільних робітників, одним із прикладів є сторінки київської газети “Нове українське слово” за 11 січня 1942 р., генералкомісара Києва Квітцрау заохочує їхати до Німеччини, обіцяючи добре оплачувану роботу. Окрім того, ще одне видання даної газети висвітлює особливість перших наборів робітників до Німеччини – чітка спеціалізація за професіями, де перевага надавалася чоловікам зі спеціальністю будівельника чи металурга.

У підрозділі 2.2 «*Осередки знуцань над депортованими жителями УРСР*» розглянуто статистику та докази злочину німецького керівництва проти української нації, спираючись на докази історії повсякденності, життєві історії колишніх в'язнів Бухенвальду, Дахау, Маутгаузену, Освенциму, Аушвіц-Біркенау чи Аушвіц 2 як одні із найбільших таборів смерті всього комплексу концентраційного табору у м. Освенцим. Авторка наводить дані стосовно жертв газових камер, апелюючи статистичними відомостями - щодня у газових камерах Біркенау спалювати понад 20 тисяч жертв. В таких умовах опинилося понад 14,5 тисяч вихідців із території України.

Дослідивши основні осередки знуцань над депортованими жителями УРСР, автором висвітлено перелік та структуру найбільших концентраційних таборів Третього Райху, а також виокремлено очевидні докази злочину міжнародного рівня німецького керівництва проти української нації в концтаборах смерті за період Другої світової війни.

У третьому розділі «Рух опору та репатріація остарбайтерів з України» схеми супротиву українців проти німецького поневолення у таборах смерті у період Другої світової війни.

3.1. «*Організація руху опору німецькому поневоленню*» досліджуються способи внутрішньо табірної руху опору та системність діяльності організації «Іскра», створену влітку 1942 р. у м. Вурцен. Окрім того, автором розглядаються нетипові види супротиву: аутоінфекція та феміністичні способи супротиву, маючи автономію у жіночих таборах поневолення. Висвітлюється пропагандистська діяльність угруповування «Іскра», яку проводили серед іноземних примусових робітників, розповсюджуючи інформацію про ситуацію на фронтах та надаючи допомогу речей першої необхідності. При цьому, виокремлено роль українця як організатора руху опору поневолення німецького керівництва – Миколи Климишина – визначальна особистість у створенні системи інформування, працюючи у реєстраційному бюро та маючи навички вільного спілкування німецькою. Тож завдяки таким особистостям чимало листів відсилалася неперевіреними, про що доводить звіт від березня 1943 р. про статистику відправних листів, де вказувалось, що з Німеччини до УРСР та навпаки щодня пересилають близько 100 000 листів, з них лише 20 % потрапили в руки німцю. Такі дані наводить і комендант Освенциму Рудольф Хесс у своїх спогадах, що несе за собою доказовість об'єктивного розгляду листування примусових робітників. Тому, автором показано значення консолідованості українців в лавах небезпечного ворога, роль жіночого вкладу у боротьбі з поневоленням та керуючого складу угруповування «Іскра», що призвело до створення систем інформування українців на теренах Третього Райху.

У підрозділі 3.2. «*Особливості репатріації депортованого населення України*» проводиться аналіз проблеми репатрійованих осіб та їх подальшу долю на теренах СРСР після Другої світової війни.

Автор висвітлює діяльність радянських структур у справі репатрійованих та наводить статистику від 20 вересня 1945 р., коли на територію УРСР було повернуто 2214 репатріантів та потенційних репатріантів – від 1 березня 1946 р. близько 314757 громадян Радянського Союзу,

Окрім того, для цілісності розгляду проблематики діяльності радянських структур стосовно репатрійованих громадян, автор пропонує розглянути інший бік розвитку процесу. Автор зазначає, що період репатріації громадян СРСР співпадає із військовим протистоянням США та Радянського Союзу, тобто періодом «Холодної війни». Тож США перешкоджали роботі повернення репатріантів до на Батьківщину, внаслідок чого, кількість репатрійованих різко зменшилася. Прослідковуємо, що через загострення конфронтацій між провідними країнами післявоєнного світу, процес репатріації набув затяжного характеру.

Тобто автором проводиться різносторонній аналіз причин та проблематики процесу репатріації.

виявлено парадокс неможливості повернення українців на Батьківщину після війни через політичні суб'єктивні оцінки радянського керівництва.

У **висновках** обґрунтовано теоретичні узагальнення й нові підходи до вирішення наукових проблем, які стосуються питань тематики примусового перевезення українського населення у роки німецької окупації території УРСР. Основні результати дослідження зводяться до таких положень:

Примусова праця українських робітників на території Третього Райху у період Другої світової війни, досягла грандіозного розмаху і ввійшла в історію як приклад масового використання безоплатної праці іноземців для розвитку економіки нацистської Німеччини. Проблематика оstarбайтерів неодноразово досліджувалась науковцями вітчизняного та зарубіжного простору. Однак питання примусових робітників на території Німеччини потребує додаткової уваги в науковій літературі.

Історіографія проблеми діяльності міжнародних організацій на Півдні України в досліджуваний період пройшла кілька етапів у своєму розвитку. Аналізуючи радянський етап розвитку історіографії проблеми, варто зазначити, що його особливістю була тверда ідеологічна спрямованість, що перешкоджала дослідникам виходити за суворо визначені рамки дозволеного. Після 1965 р. розпочинається зміна поглядів радянського керівництва на рахунок репатріації та повернення українців на Батьківщину. А безпосередньо переоцінка напрацьованого науковцями матеріалу розпочалася в Україні із здобуттям незалежності. Звільнення від диктату комуністичної ідеології створили умови для багатогранного висвітлення питань з історії України. Проблематика оstarбайтерів стає однією із центральних тем сучасної вітчизняної історіографії. Все чіткіше проводиться ідея про відповідальність радянської влади за повернення українців на Батьківщину.

Джерельна база дослідження, що складається з різноманітних за походженням, видами, ознаками і змістом документів та матеріалів, періодичних видань тощо доводить реальні достовірні факти злочину міжнародного рівня німецького керівництва проти української нації.

Комплексне застосування спеціального методологічного інструментарію дозволило опрацювати значний масив наявних джерел, структурувати отриману фактографію та здійснити її аналітичне осмислення.

Неофіційно вербувальна кампанія населення УРСР до Третього Райху здійснювалась німецьким керівництвом, починаючи з восени 1941 р. Проте оприлюднення ініціативи Імперського міністерства праці, яке вже з вересня 1941 р. клопотало перед Г. Герінгом, дозволило фіксувати офіційно обґрунтований відлік початку вербування найманих робітників.

Дослідивши масштабність примусових робіт 1941–1945 рр., ми дійшли висновку про сумнівну ймовірність існування складеного плану переходу від

добровільного до примусового перевезення робітників. Очевидно, що рух остарбайтерів був розпочатий на добровольчих засадах.

Перший добровільний набір проводили восени 1941 р. Однак уже в 1942 р. зафіксовані випадки примусових вивезень цивільних робітників німецьким командуванням. Із СРСР було депортовано понад один мільйон цивільних робітників, більшість з яких вихідці із УРСР.

Масштабне використання робітників із України розпочалося 1942 р. і тривало до 1945 р. У цілому, середній показник депортованого населення УРСР за період Другої світової війни – від 2 до 2,5 млн. осіб.

Найбільші концентраційні табори Третього Райху, де утримувалися депортовані українці: Аушвіц у складі комплексу Освенцім, Берген-Бельзен, Маутгаузен, Дахау, Бухенвальд, Флоссенбюрг та Майданек.

Близько 90% жертв Освенціму загинули в таборі, тобто біля 1 мільйона чоловік, з яких понад 90% – євреї, 70 000 поляки та 20 000 циган.

Аушвіц-Біркенау – осередок найбільшої кількості жертв вихідців із УРСР, відповідно до свідчень наративних джерел та статистичних даних жертв Миколаївської та Херсонської області, що вказують на безперечну першість Аушвіц II по кількості перебуваючих українців в якості в'язнів нацистського керівництва.

Щоденні розстріли стали основою тотального винищення вихідців з УРСР, а найпоширенішими методами знущань у концентраційних таборах Третього Райху стали масові отруєння у газових камерах, експерименти німецьких лікарів, в особливості, дитячого складу ув'язнених та знесилення нестачею їжі та належних умов для відпочинку, що й стало причиною до фіксації статистики у кількості 18 млн. осіб утриманих у таборах Третього Райху, з яких понад 11 млн. винищено.

Проаналізувавши ставлення нацистів до в'язнів, необхідно зазначити, що лише до євреїв, вихідців із СРСР та УРСР німецьке командування мало

особливо жорстокі методи катування, саме таку позицію неодноразово вказує комендант Освенціму Рудольф Хесс.

Організація підпільних утворень українців, участь в акціях протесту, саботажу та утворення мережі зв'язку зі складом збройних формувань боротьби проти нацизму – невід'ємні складові руху опору українців в рамках поневолення німців у концентраційних таборах Третього Райху. Початком масового руху опору на території Аушвіц варто вважати 20 липня 1942 р. – фіксована дата прибуття першої групи оунівців із Кракова.

Яскравим прикладом супротиву українських остарбайтерів стала діяльність підпільної організації «Іскра», що була створена влітку 1942 р. у м. Вурцен, поблизу Лейпцига, більшість членів якої були українці. Визначальною постаттю щодо організації руху опору німецькому керівництву є постать Миколи Климишина.

Поширеними методами опору німцям була пропагандистська діяльність, створення систем інформування українців на теренах Третього Райху. Нетиповими видами супротиву були аутоінфекція та феміністичні способи, за яких жінки використали наявність майстерень ремонту одягу і взуття як можливість налагодження системи зв'язку між ув'язненими різних таборів.

Процес репатріації набув затяжного характеру, адже відбувався в умовах формування радянською владою стійких образів «ворога народу», гальмуючи процес повернення колишніх ув'язнених та значно ускладнюючи об'єктивність дослідження даної проблеми.

Із серпня 1944 р., розпочато офіційне повернення репатріантів, внаслідок прийняття урядом Радянського Союзу рішення про повернення радянських громадян з Німеччини та окупованих нею країн, і почалася підготовка для організації прийому і розподілу репатріантів.

Тож систематизація табірної інфраструктури репатріації свідчить про масштабність процесу репатріації, до прикладу, 20 вересня 1945 р. – на територію УРСР було повернуто 2214 репатріантів.

Дослідження статистики примусових робіт населення УРСР свідчить, що за весь період Другої світової війни у Третньому райху, близько 13,5 млн робітників із 26 країн Європи, з яких майже 2,4 млн було вивезено з території сучасної України, працювали на примусових роботах нацистів. До того ж, із цієї кількості робітників, близько них 1,8 млн осіб репатрійовано.

Наслідки примусової депортації населення УРСР німецьким командуванням мають міжнародний характер злочину, адже містять складові тотального винищення нації та антигуманності поводження стосовно особистості.

АНОТАЦІЯ

Становська В. Насильницька депортація остарбайтерів із території УРСР до Німеччини – На правах рукопису.

У дипломній роботі досліджується примусова праця українських робітників у Німеччині у період Другої світової війни, яка досягла грандіозного розмаху і ввійшла в історію як нечуваний приклад масового використання рабської праці іноземців для становлення економіки монополістичного характеру всередині однієї держави. Основну увагу зосереджено на дослідженні процесу насильницького перевезення українців на примусові роботи та висвітленні системності роботи в найбільших концентраційних таборах Третього Райху, зокрема Аушвіц, Берген-Бельзен, Маутгаузен, Дахау, Бухенвальд, Флоссенбюрг та Майданек. Проаналізовано особливості створення систем інформування як різновиду руху опору проти німецького поневолення та досліджено нетипові види супротиву українців у концентраційних таборах Третього Райху. Досліджено пропагандистську діяльність угруповування «Іскра», яку проводили серед іноземних примусових робітників, розповсюджуючи інформацію про ситуацію. Проаналізовано наслідки примусової депортації населення УРСР німецьким командуванням, що мають міжнародний характер злочину, адже містить складові тотального винищення нації та антигуманності поводження стосовно особистості. Окрім того, висвітлено парадокс неможливості повернення українців на Батьківщину після війни через політичні суб'єктивні переконання радянського керівництва стосовно повернення остарбайтерів.

Ключові слова: Вербування, депортація, «Іскра», концентраційний табір, 1941-1953 рр., репатріація.

SUMMARY

Stanovska V. Forced deportation of Ostarbeiters from the territory of the Ukrainian SSR to Germany - As a manuscript.

The thesis examines the forced labor of Ukrainian workers in Germany during World War II, which reached great extent and went down in history as an unheard of example of the mass use of slave labor by foreigners to form a monopolistic economy within a state. The main focus is on the activities of the underground network created by Ukrainians in the ranks of the dangerous enemy in the period 1941-1945. The main focus is on the study of the process of forced transportation of Ukrainian stoforcedlaborandthecoverageofthe systemic work in the largest concentration camps of the Third Reich, including Auschwitz, Bergen-Belsen, Mauthausen, Dachau, Buchenwald, Flossenburg and Maidanek. The peculiarities of the creation of information systems as a kind of resistance movement against German enslavement are analyzed and atypical types of resistance of Ukrainians in the concentration camps of theThird Reich are studied. The propaganda activities of the Iskra group, which were carried out among foreign forced laborers, disseminating information about the situation, were studied. The consequences of the forced deportation of the population of the USSR by the German command are analyzed, which have an international character of a crime, because it contains components of total annihilation of the nation and inhuman treatment of the individual. In addition, the paradox of the impossibility of returning Ukrainians to their homeland after the war was highlighted due to the political subjective convictions of the Soviet leadership regarding the return of Ostarbeiters.

Keywords: Recruitment, deportation, Iskra, concentration camp, 1941-1953, repatriation.